

УДК 342.95

СФЕРА ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНИХ ТА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Кузнецова М.Ю., здобувач
кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів та природокористування України

Визначено поняття та структуру сфери персональних даних як невід'ємної складової інформаційної сфери суспільства. Ґрунтуючись на дослідженнях щодо характеру та особливостей суспільних відносин в інформаційній сфері суспільства, встановлено правову природу та структуру правовідносин у сфері персональних даних.

Ключові слова: інформаційна сфера, сфера персональних даних, інформаційні суспільні відносини, інформаційно-забезпечувальні суспільні відносини, складні правовідносини, комплексні правовідносини, використання персональних даних, доступ до персональних даних.

Определены понятие и структура сферы персональных данных как неотъемлемой составляющей информационной сферы общества. Основываясь на исследованиях относительно характера и особенностей общественных отношений в информационной сфере общества, установлены правовая природа и структура правоотношений в сфере персональных данных.

Ключевые слова: информационная сфера, сфера персональных данных, информационные общественные отношения, информационно-обеспечивающие общественные отношения, сложные правоотношения, комплексные правоотношения, использование персональных данных, доступ к персональным данным.

Kuznetsova M. Yu. THE SPHERE OF PERSONAL DATA: CONCEPT, STRUCTURE, GENERAL CHARACTERISTICS OF SOCIAL AND LEGAL RELATIONS

The concept and structure of the sphere of personal data as an integral part of the information sphere of society is defined. The legal nature and structure of relations in the sphere of personal data, based on studies of the nature and characteristics of public relations in the sphere of information society, is established.

Key words: information sphere, the sphere of personal data, information public relations, information-providing public relations, complicated legal relations, complex legal relations, using of personal data, access to the personal data.

На сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства в Україні значно зростає роль суспільних відносин, пов'язаних з використанням персональних даних (далі – ПД) під час обігу інформації (соціального, фінансового, правоохоронного, науково-технічного та іншого характеру). Зокрема, соціальною причиною зростання ролі поняття «персональні дані», у порівнянні із загальною масою різноманітних даних, перш за все, є те, що вони є «одним із найбільш важливих, делікатних та вразливих атрибутів недоторканості приватного життя людини, що потребує захисту за допомогою юридичних та організаційних засобів» [1]. Наприклад, І.В. Маліна наголошує, що впровадження інформаційно-комп'ютерних технологій та електронних накопичувачів інформації баз даних в усі сфери діяльності людини, суспільства і держави «поступово трансформувало європейське розуміння поняття «приватність» (від англ. «privacy» – право на недоторканість особистого та сімейного (приватного) життя і індивідуальних свобод) у

бік застосування заходів захисту права на інформаційний суверенітет особи» [1].

Водночас це обумовлює необхідність забезпечення як вільного руху інформації про особу, так і її захисту у відповідності до основних прав і свобод людини і громадянина. До речі, нагадаємо, що право людини на захист даних набуло поширення в Україні у зв'язку з проголошенням права на приватне життя: ст. 32 Конституції України не допускає збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [2].

Також слід враховувати, що значну увагу правовому регулюванню персональних даних було приділено, зокрема, у рамках ЄС. Наприклад, більшість європейських країн прийняли спеціальні закони та підписали Конвенцію № 108 Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28 січня 1981 року [3]. У подальшому, положен-

ня цієї Конвенції знайшли свій розвиток у Директиві 95/46/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та вільним обігом цих даних» від 24 жовтня 1995 року [4], а також у Директиві 97/66/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про обробку персональних даних і захист прав осіб у телекомунікаційному секторі» від 15 грудня 1997 року [5]. Варто підкреслити, що зазначені міжнародні акти є стандартами, які визначають принципи гармонізації національних законодавств у сфері захисту персональних даних як для європейських, так і інших країн світу.

До речі, Законом України від 6 липня 2010 року Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» та Додатковий протокол до неї. Тобто Україна взяла на себе зобов'язання забезпечити дотримання прав і свобод людини, зокрема, права на недоторканність приватного життя, передбаченого ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та гарантованого ст. 32 Конституції України.

Водночас, на нашу думку, виникає нагальна потреба у якісному правовому регулюванні діяльності органів державної влади (у тому числі, органів виконавчої влади України) щодо використання персональних даних (зокрема, і їх захисту), оскільки саме держава, відповідно до Конституції України [2], має забезпечувати права і свободи людини та громадянина. Виходячи із зазначеного вище, вважаємо, що тема статті постає актуальною.

Мета статті полягає у визначенні загальної характеристики та особливостей правового регулювання суспільних відносин у сфері персональних даних.

Теоретико-методологічною базою дослідження є наукові напрацювання як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, передусім, роботи С. С. Алексєєва, І.В. Арістової, О.А. Баранова, І.Л. Бачило, К.І. Белякова, В.М. Брижка, О.А. Городова, В.О. Копилова, Б.А. Кормича, О.В. Кохановської, А.І. Марущака, А.М. Новицького, В.С. Цимбалюка та ін. Водночас у наукових працях зазначених фахівців не приділялося спеціальної уваги комплексному дослідженню суспільних та правових відносин у сфері персональних даних як невід'ємної складової інформаційної сфери суспільства. У зв'язку з цим у статті здійснено спробу провести відповідне дослідження.

Передусім слід зазначити, що у роботі поділяється відповідна позиція І.В. Арістової щодо існування інтегративної інформа-

ційної сфери, яка синтезує у собі сектори усіх сфер суспільного життя – економічної, соціальної, політичної, культурної, інформаційної тощо, що зумовлено проникненням інформації в усі сфери суспільного життя [6]. Водночас вчений окремо виділяє інформаційну сферу як сферу, в якій здійснюється: по-перше, суто інформаційна діяльність (тобто в якій виробництво, розповсюдження та споживання інформації постає основною метою, а не засобом досягнення будь-якої мети); по-друге, відповідна діяльність, що її забезпечує [6].

Відповідно до концепції роботи, пропонується виділити в інформаційній сфері окрему складову суспільних відносин, пов'язаних з використанням персональних даних та об'єднати їх поняттям «сфера персональних даних» (далі – СПД). Дослідження показали, що правове регулювання СПД забезпечується низкою нормативно-правових актів, зокрема, законами України «Про захист персональних даних» [7], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних» [8] та Постановою Кабінету Міністрів України «Про положення про Державну службу з питань захисту персональних даних» [9]. Водночас, розуміючи складність поставленого наукового завдання (дослідження усієї нормативно-правової бази щодо персональних даних), вважалося за доцільне зосередити увагу на дослідженні тих суспільних відносин у СПД, які регулюються виключно нормами Закону України «Про захист персональних даних» (далі – Закон) [7]. Будемо вважати це виключенням № 1.

Аналіз положень даного Закону свідчить про те, що його дією не охоплюється певне коло суспільних відносин, пов'язаних з персональними даними. Так, відповідно до ст. 1, дія Закону не поширюється на ті суспільні відносини щодо персональних даних, учасниками яких є, по-перше, фізичні особи (ПД – виключно для непрофесійних особистих чи побутових потреб); по-друге, журналісти (у зв'язку з виконанням ним службових чи професійних обов'язків); по-третє, професійні творчі працівники (для здійснення творчої діяльності) [7]. Отже, це – виключення № 2. Доречною у зв'язку з цим постає позиція І. Усенка, який відмічає, що «...назва Закону не зовсім відповідає його сьогоднішньому змісту, який здебільшого стосується не всіх питань захисту персональних даних, а лише тих, які пов'язані з їх «обробкою» в базах персональних даних...Нинішньому змісту точніше відповідала б назва Закон України «Про бази персональних даних» [10].

Крім того, у ст. 7 Закону містяться заборони щодо обробки персональних даних у наступних категоріях: 1) про расове або етнічне походження; 2) про політичні, релігійні або світоглядні переконання; 3) про членство в політичних партіях та професійних спілках; 4) про засудження до кримінального покарання; 5) про дані, що стосуються здоров'я, статевого життя, 6) про біометричні або генетичні дані. Таким чином, Законом визначено низку категорій персональних даних (інформації про особу), обробка яких (за правовою природою вони – персональні дані) прямо забороняється Законом. Це – виключення № 3.

Отже, ми маємо чітко усвідомлювати наступне. У широкому розумінні «сфера персональних даних» охоплює усі суспільні відносини, пов'язані з обігом персональних даних, у тому числі: групу суспільних відносин, пов'язаних з ПД, які регулюється нормами інших нормативних правових актів (виключення № 1) та групу суспільних відносин, пов'язаних з ПД, обробка яких прямо забороняється законом (виключення № 2 та № 3). У вузькому розумінні «сфера персональних даних» – це лише ті суспільні відносини, які охоплюються дією норм Закону України «Про захист персональних даних».

Виходячи із цього, у роботі пропонується під правовим регулюванням СПД розуміти правове регулювання лише тих суспільних відносин, які охоплюються дією норм зазначеного Закону (тобто, вузьке розуміння). Разом з тим, варто усвідомлювати, що даний Закон містить не лише норми інформаційного права, але й інших галузей права, зокрема, адміністративного, які регулюють відповідні суспільні відносини.

Слід зазначити, що у роботі усвідомлюється необхідність з'ясування правової природи тих правовідносин, які пов'язані з персональними даними. Пропонується у зв'язку з цим використовувати положення теорії складних правовідносин. Доречною, наприклад, є позиція А.Е. Самсонової, яка підкреслює, що «загальноприйнята модель правовідносин, яка включає до себе лише простий зв'язок суб'єктів, не відображає відносин складного порядку» [11]. Продовжуючи думку, автор відмічає, що «концепція «простого» правовідношення не відображає усієї повноти і багатогранності існуючих правових зв'язків» [11]. Водночас під «простим» правовідношенням розуміється загальна модель, що включає в себе суб'єктів, об'єкт і зміст.

До того ж, як зазначає В.Ф. Яковлев, «правозастосування свідчить про те, що переважна більшість відносин має складний характер» [12, с. 237]. При цьому слід

розуміти, що складні відносини відрізняє як множинність суб'єктів та учасників, так і множинність об'єктів і предметів. Крім того, деякі відносини «можна представити як ланцюжок взаємопов'язаних простих відносин, образно кажучи, які перетікають одне в інше» [11].

Отже, можна припустити, що правовідношення зі складною структурою (складне правовідношення) – це таке правовідношення, зміст якого складається з декількох взаємопов'язаних суб'єктивних прав і обов'язків для двох або більше суб'єктів. Разом з тим усвідомленню сутності складних правовідносин сприяє відповідь на питання, які постають головними у теорії складних правовідносин: 1) як відмежувати складне правовідношення від інших правовідносин? Тобто виникає потреба у визначенні критеріїв для розмежування складних правовідносин; 2) де закінчується правовий зв'язок суб'єктів, коли ми розглядаємо правовідношення як складне? Отже, необхідно виявити характер співвідношення складного правовідношення та простих правовідносин, які входять до його складу.

Дослідження показали, що в складних правовідносинах відповідь на перше питання (про відмежування одного правовідношення від іншого) не може лежати в напрямку з'ясування кількості суб'єктів або учасників правовідношення. Саме тому вважаємо за доцільне погодитися з позицією А.Е. Самсонової, яка відмічає, що зазначеним критерієм є мета правовідношення, оскільки «дії всіх учасників складного правовідношення, всього ланцюжка виникаючих правових зв'язків спрямовані на досягнення конкретного, суворо визначеного результату, який не може бути досягнутий шляхом участі в деякому простому правовідношенні...» [11]. Продовжуючи думку, автор пояснює, що дії кожного з учасників складного правовідношення спрямовані на досягнення конкретного результату. Таким чином, «мета охоплює всіх учасників складного правовідносини і одночасно дозволяє відмежувати одне правовідношення від іншого, виділити його з усієї сукупності суспільних відносин» [11]. У роботі цілком поділяється така позиція щодо визначення критерію відмежування складного правовідношення від інших. До того ж таку позицію висловлювала раніше І.В. Арістова у своїй роботі [6].

При відповіді на друге ключове питання теорії складних правовідносин А.Е. Самсонова пропонує усвідомити наступні моменти.

По-перше, складні правовідносини завжди можуть бути поділені на декілька «простих правовідносин», що входять до його

складу. Водночас окремо кожне з них (простих правовідносин) не дозволяє досягти того результату (мети), на досягнення якого спрямовано усе складне правовідношення у цілому. Більш того, «якщо ми будемо розглядати кожне з зазначених відносин як самостійне і незалежне, то ми не зможемо комплексно розглянути весь правовий зв'язок, який представляє собою взаємодію учасників правовідношення» [11].

По-друге, «прості» правовідносини, які входять до складу «складного» правовідношення у певному випадку можуть розглядатися як підстави виникнення правовідносин, тобто, як юридичні факти. «У тому випадку, коли ми розглядаємо окремі прості правовідносини в якості підстав виникнення складного правовідношення, ми, образно кажучи, згортаємо складне правовідношення до простого, що дозволяє побачити початок і кінець такого складного правовідношення» [11]. Вважаємо, що врахування зазначених моментів у нашій роботі постає доцільним.

Узагальнюючи зазначене вище, слід погодитися з А.В. Поляковим щодо визначення поняття «просте» та «складне» правовідношення [12]. Так, «простим правовідношення є тоді, коли одному суб'єктивному праву відповідає один юридичний обов'язок» [12]. Тоді як складне правовідношення – це «таке правовідношення, коли у кожної зі сторін є й суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки (наприклад, правовідносини, які випливають з договору найму житлового приміщення)» [12].

На нашу думку, корисним для роботи постає питання щодо з'ясування доцільності аналізу комплексних правовідносин. Слід підкреслити, що очевидним позитивним внеском І.В. Арістової [6] є й те, що вона пропонує окремо розробляти теорію комплексних правовідносин. Отримані висновки дозволили І.В. Арістової обґрунтувати можливість існування комплексних правовідносин, тобто, таких правовідносин, окремі частини яких (тобто, прості правовідносини, які входять до їх складу) є відносинами, що регулюються нормами різних галузей права. Таким чином, комплексні правовідносини – це завжди складні правовідносини, головна особливість яких полягає у тому, що до їх складу входять «прості» відносини, що регулюються нормами різних галузей права. У зв'язку з цим підкреслимо, що у роботі поділяється наукова позиція щодо існування складних (комплексних) правовідносин. Водночас, враховуючи предмет нашого дослідження, ми усвідомлюємо, що це наукове питання потребує окремого, ґрунтовного дослідження.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що у роботі поділяється відповідна позиція І.В. Арістової щодо поняття та сутності інформаційних правовідносин, яка була сформована у результаті ґрунтовного дослідження інформаційних відносин та інформаційної сфери [6]. Враховуючи те, що у кожній сфері суспільного життя виникають різноманітні суспільні відносини, І.В. Арістова відмічає, що характер цих відносин може бути як «чисто» управлінський (або майновий, трудовий, інформаційний тощо), так і «змішаний». Водночас вважаємо за необхідне зазначити, що, на думку І.В. Арістової, «змішані» суспільні відносини виникають у тих областях, де перетинаються різні сфери суспільних відносин. На підставі зазначеного, автор пропонує в інтегративній інформаційній сфері, як системному утворенні, виділяти дві складові суспільних відносин: «змішані» та «чисті» [6]. Водночас у першій підсистемі («змішаних» суспільних відносин), автор також виділяє дві групи суспільних відносин. Перша група – це так звані інформаційно-управлінські, інформаційно-майнові, інформаційно-трудова та ін. відносини. Друга група – це управлінсько-інформаційні, майново-інформаційні, трудово-інформаційні та ін.

До речі, вводячи у науковий обіг поняття «змішаних» відносин, наприклад, інформаційно-управлінські або управлінсько-інформаційні відносини, І.В. Арістова не розглядала їх у контексті складних відносин. На її думку, запропонована конструкція понять мала б сприяти розумінню того, що: 1) конструкція «інформаційно-управлінські відносини» акцентує увагу на виникнення управлінських відносин, які постають «забезпечувальними» для основних інформаційних відносин; 2) конструкція «управлінсько-інформаційні відносини» акцентує увагу на виникнення інформаційних відносин, які постають «забезпечувальними» для основних управлінських відносин. Вважаємо за доцільне надалі замість поняття «змішані» суспільні відносини в інформаційній сфері (мається на увазі перша група) використовувати поняття «інформаційно-забезпечувальні» відносини.

Друга підсистема інтегративної інформаційної сфери – це так звані «чисті» інформаційні відносини або суто інформаційні відносини, під якими автор розуміє суспільні відносини з приводу обігу інформації, тобто створення, збирання, одержання, обробка, зберігання, використання, поширення, охорона та захист інформації [6].

Таким чином, І.В. Арістова [6] в інтегративній інформаційній сфері виділяє дві групи «змішаних» інформаційних відносин та

суто інформаційні відносини. Разом з тим до інформаційної сфери І.В. Арістова запропонувала включити суто інформаційні відносини («чисті») та частину «змішаних», а саме, першу групу, які носять назву «інформаційно-забезпечувальні». Усі інформаційні відносини в інформаційній сфері автор об'єднує поняттям «відносини в інформаційній сфері», або інформаційні відносини у широкому трактуванні (у вузькому трактуванні – це суто інформаційні відносини) [6].

Аналіз суспільних відносин в інформаційній сфері дозволив вченому дійти висновку щодо можливості виникнення не лише простих суспільних відносин, але й складних. Якщо йдеться про прості відносини, то вони постають суто інформаційними відносинами. У випадку складних суспільних відносин в інформаційній сфері, їх структура може включати як лише прості суто інформаційні відносини, так і комбінацію із простих «суто» інформаційних відносин та інформаційно-забезпечувальних відносин.

У зв'язку з цим зазначимо, що у роботі поділяється думка щодо доцільності введення у науковий обіг поняття «інформаційні правовідносини» у широкому трактуванні, або «правовідносини в інформаційній сфері» – це різноманітні комбінації із так званих суто інформаційних правовідносин та інформаційно-забезпечувальних правовідносин, останні із яких врегульовані не нормами інформаційного права, а нормами інших галузей права (наприклад, адміністративного, цивільного, трудового). Водночас поняття «інформаційні правовідносини» у вузькому трактуванні – це суто інформаційні правовідносини, врегульовані нормами інформаційного права. На нашу думку, положення цієї концепції доцільно використовувати у нашій роботі.

Водночас вважаємо за необхідне зазначити наступне. У роботі усвідомлюється важливість визначення особливості структури складних (у тому числі, комплексних) правовідносин. Висновки, отримані вище щодо сутності складних та комплексних правовідносин, дозволяють зрозуміти наступне. Правовідносини в інформаційній сфері можуть бути як простими, так і складними. Прості правовідносини – це завжди суто інформаційні правовідносини. У випадку виникнення складних правовідносин, слід зазначити, що їх склад може бути наступний: 1) два і більше простих суто інформаційних правовідносин; 2) комбінація із простих суто інформаційних правовідносин та інформаційно-забезпечувальних простих правовідносин. У першому випадку йдеться про складні інформаційні правовідносини, які є суто інформаційними, не є комплексними.

У другому випадку виникають складні правовідносини в інформаційній сфері, які водночас постають комплексними, оскільки регулюються як нормами інформаційного права, так і нормами інших галузей права.

Слід зазначити, що особливості суспільних інформаційних відносин та інформаційних правовідносин у сфері персональних даних постають такими ж самими, як і для інформаційної сфери (у широкому розумінні). Така точка зору зумовлена тим, що за критерієм – «вид інформації», сфера персональних даних постає невід'ємною складовою інформаційної сфери. Прагнучи до чіткого розуміння структури сфери персональних даних, слід водночас враховувати, що ст. 1 Закону виділяє дві групи дій (скупності дій), які пов'язані, відповідно, з захистом та обробкою персональних даних. Водночас Закон містить об'єднуюче (щодо обробки та захисту) поняття – «використання персональних даних», під яким розуміються будь-які дії володільця персональних даних (далі – ПД) щодо: 1) обробки цих даних; 2) їх захисту; 3) надання часткового або повного права обробки ПД іншим суб'єктам відносин, пов'язаних із ПД (що здійснюються за згодою суб'єкта ПД чи відповідно до закону). Очевидно, що у цьому випадку мова йде про передачу відповідного права на обробку персональних даних від володільця ПД до розпорядника ПД. Разом з тим ст. 16. Закону регулює суспільні відносини у СПД, що пов'язані із порядком доступу до персональних даних третіх осіб.

Отже, у СПД, яка включає різноманітну комбінацію із суто інформаційних та інформаційно-забезпечувальних відносин (правовідносин), доцільно виділити дві групи правовідносин, учасниками яких, зокрема, можуть бути ОВВ України. Перша група пов'язана з використанням персональних даних. Друга група – з порядком доступу до персональних даних третіх осіб. У свою чергу, перша група зазначених правовідносин (використання ПД) складається із трьох підгруп: 1) обробка ПД; 2) захист ПД; 3) передача права (повного чи часткового) на обробку ПД. Виходячи із цього (з правової точки зору), «сфера персональних даних» – це сфера правовідносин (різноманітні комбінації із інформаційно-забезпечувальних та «чистих» інформаційних правовідносин), пов'язаних з використанням персональних даних (обробка, захист, передача права на обробку ПД) та доступом до персональних даних третіх осіб.

Таким чином, у роботі: 1) визначено поняття та структуру сфери персональних даних; 2) з'ясовано особливості суспільних відносин, що виникають у сфері пер-

сональних даних як невід'ємної складової інформаційної сфери суспільства – прості суто інформаційні відносини, прості інформаційно-забезпечувальні відносини, комбінації із зазначених вище суспільних відносин – складні суспільні відносини у сфері персональних даних; 3) встановлено, що відносини у сфері персональних даних можуть виникати прості суто інформаційні правовідносини, складні суто інформаційні правовідносини, прості інформаційно-забезпечувальні правовідносини, комплексні правовідносини у сфері персональних даних. На нашу думку, отримані у роботі висновки сприятимуть проведенню подальших наукових досліджень щодо реалізації інформаційно-правового статусу (зокрема, органів виконавчої влади України) у сфері персональних даних.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маліна І.В. Міжнародно-правові аспекти захисту персональних даних / І.В. Маліна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/waoGJ6>
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/8lmc8>
3. Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних: Конвенція Ради Європи від 28 січня 1981 року № 108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_326
4. Про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних : Директива Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу від 24 жовтня 1995 року № 95/46/ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/vDsGkx>
5. Про обробку персональних даних і захист прав : Директива Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу від 15 грудня 1997 року № 97/66/ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/qko3rR>
6. Арістова І.В., Чернадчук В.Д. Концепція інформаційних правовідносин: сутність та особливості використання у сфері банківської діяльності / І.В. Арістова, В.Д. Чернадчук // Інформація і право. – 2012. – № 3(6). – С. 47-56.
7. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних : Закон України від 2 червня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/390/2011>
9. Про Положення про Державну службу України з питань захисту персональних даних : Указ Президента України від 6 квітня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/390/2011>
10. Усенко І. Коментар до Закону України «Про захист персональних даних» / І. Усенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/tCoj3v>
11. Самсонова А.Е. Сложные и комплексные правоотношения в финансовом праве / А.Е. Самсонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/aNcUvN>
12. А.В. Поляков. Введение в общую теорию государства и права. Курс лекций / А.В. Поляков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/jqKFCb>